

INDUSTRIJALIZACIJA GRADA OSIJEKA: POSEBAN OSVRT NA PRVE DVIJE FAZE INDUSTRIJSKOGA RAZVOJA

<https://doi.org/10.47960/2831-0322.2022.1.26.105>

Sažetak

U drugoj polovici devetnaestoga i početkom dvadesetoga stoljeća Osijek je bio drugi grad u Hrvatskoj po demografskim pokazateljima i gospodarskim potencijalima. U navedenom razdoblju otvoreno je nekoliko vrlo respektabilnih, među najvećim gospodarskim subjektima na hrvatskome nacionalnom prostoru pivovara i tvornica žigica, tvornica kože, plinara, tvornica namještaja, tvornica lana, tvornica šećera, tvornica čokolade, tvornica sapuna, tvornica keksa i dr. gospodarskih subjekata. Autorica u radu na temelju arhivskoga gradiva i relevantne literature prikazuje industrijalizaciju grada Osijeka tijekom prvih dviju faza industrijskoga razvoja, i to obrtno-manufakturnu od 1853. do 1870. i željezničku fazu od 1870. do 1918. godine, pri čemu je istaknula značenje grada na Dravi kao ekonomskoga središta Slavonije i cijele istočne Hrvatske.

Ključne riječi: *grad Osijek; tranzicija; industrija; industrijski razvoj.*

ZVJEZDANA
PENAVA
BREKALO*

Pregledni članak

Review article

UDK: 338(497.5)Osijek
"1853/1918"

Primljeno: 10. lipnja 2022.

* dr. sc. Zvezdana Penava Brekalo, doc., Sveučilište Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku, Fakultet za obrazovne i odgojne znanosti, z.penavabrekalo@foozos.hr

Uvod

U gradu Osijeku, upravnomu i gospodarskomu središtu Slavonije, tranzicija industrijske proizvodnje započela je od sredine 19. stoljeća te je izravno utjecala na transformaciju društva i okoliša. Grad na Dravi, kao izvanagrarno središte sa svojim prometnim položajem, tradicijom obrtništva i trgovine te resursima (poljoprivreda i šumarstvo) iz bliže i dalje okolice, sustavno je oblikovao vrste i snagu industrije. Naime, na prijelaz obrtničke proizvodnje na manufakturnu prema industrijskoj izravno je utjecao njegov izvrstan smještaj u nizinskome prostoru južnoga dijela Panonske nizine. Nalazio se na važnu vodenom putu, kojemu su Dunav¹ i njegove pritoke, Drava i Sava, odrednice smjera magistralnih puteva i nositelji međudržavnoga i međukontinentalnoga prometa. Isto tako bitna su odrednica i suhozemni putovi (cestovni i željeznički) kojima je Osijek od druge polovice 19. stoljeća povezan od Beča, Zagreba, Viljana, preko Budimpešte, pa sve do Istanbula. Sve je to utjecalo na otvaranje početno malih osječčkih tvrtki, a ubrzo i na prerastanja u velika industrijska poduzeća koja su se u dugome nizu godina razvijala i prilagođavala potrebama tržišta, ali i političkim prilikama u Kraljevini Hrvatskoj, Slavoniji i Dalmaciji. Ta su industrijska poduzeća transformirala zemljopisni prostor Osijeka, i to iz manje sredine u važno gospodarsko središte.²

Industrijalizacija je kompleksan proces koji se neravnomjerno odvijao preko ekonomskoga razvoja Osijeka pri čemu je uvođenje novih tehnologija u industrijskoj proizvodnji izravno utjecalo na tranziciju industrije iz tradicionalne u novu koja se temeljila na specijalizaciji industrije, implementaciji inovacija i konkurentnosti na tržištu. Industrija je tako, ne samo u Osijeku nego i šire, doživjela pravi uspon od druge polovice 19. stoljeća i izdigla se na novu razinu pod utjecajem reindustrijalizacije koja je u biti proces transformacije gospodarske strukture. Temeljena je razvojem snažne strojarske i ine industrije te primjenom industrijskih metoda i sredstava rada u drugim proizvodnim

¹ Žitarice srednjoeuropskoga prostora kretale su se gotovo u stopostotnome obujmu Dunavom preko Brajde Crnim morem na svjetsko tržište. To je predstavljalo temelj za suvremene integralne sustave, pa je zamisao pokapanja kanala Dunav – Sava (Vukovar – Šamac) oduvijek bila aktualna te su, stoga, nastajali, mnogi projekti koji su ukazivali ne samo na prometno nego i na geopolitičko značenje prokopa (kanala).

² Usp. Zlata Živaković-Kerže, *S tradicionalnih na nove puteve: Trgovina, obrt, industrija i bankarske ustanove grada Osijeka na prijelazu stoljeća od godine 1868. do 1918.*, Hrvatski institut za povijest, Podružnica za povijest Slavonije, Srijema i Baranje, Osijek, 1999., str. 5-17.

i neproizvodnim djelatnostima. Reindustrijalizacija zahtijeva nagle promjene u ekonomskoj politici poput prijelaza s uvoznoga na izvozno orijentirano gospodarstvo i obuhvaća otvaranje novih tvornica i tvrtki koje svojom proizvodnjom opskrbljuju domaće tržište te izvoze svoje proizvode.³

1. Tranzicija industrije

Za tranziciju industrije grada Osijeka bitno je nekoliko čimbenika među kojima su najvažniji poljoprivredno područje osječke okolice i status grada na Dravi kao važna izvanagrarnog središta. Sama tranzicija ujedno je i najvažniji lokator industrijskih pogona, pa su, primjerice, u Osijeku unutar prehrambene industrije tvornicama bile potrebne velike poljoprivredne površine za uzgoj različitih poljoprivrednih proizvoda (npr. žito, šećerna repa, hmelj, lan i dr.). Također je drvnoj industriji drvo, kao glavni resurs, odredilo položaj Kaiserove i Povischilove tvornice namještaja u blizini gornjogradske željezničke postaje, tj. glavnoga osječkog željezničkog kolodvora. Iako u užoj gradskoj okolici nije bilo šumskih područja, jer je preko Drave južna Ugarska (Baranja), suhozemnim prometnicama i vodenim transportnim putem u grad su se dovozile velike količine drva, i to izravno u tvornicu namještaja, a industrijski pogoni za preradu kože bili su smješteni uz rijeku Dravu u Donjemu gradu, gdje se koža mogla prati i koristiti za daljnju preradu i izradu obuće i drugih proizvoda od kože. Gotovo je istodobno Bauerova pivovara bila najstarija pivovara u Hrvatskoj, osnovana u Donjemu gradu sa snažnim uporištem u doseljavanju njemačkih i austrijskih obrtnika. Prva parna pivovara osnovana je 1856. u Gornjemu gradu, a osnovao ju je Cajetan Šeper, kao i tvornicu leda koja je radila uz pivovaru. Za tranziciju industrije grada Osijeka bila je bitna i industrija ulja koja je u obrtničko-manufakturnome razdoblju premještena u Osijek iz obližnje Općine Retfala. Tu je nastavila industrijsku proizvodnju ulja od repice, lana i konoplje. Pri tome je golemu obrtničku tradiciju imala mlinska industrija koja je i najvažnija u razvoju cjelokupne prehrambene industrije Osijeka. Dakako da je po značenju jednako vrijedna i strojar-ska industrija jer je u to vrijeme naglo porasla potražnja za poljoprivrednim strojevima, što je stvorilo potrebu i za radnom snagom u metalopredivačkoj industriji. Tako je osnovana tvornica Melchiora Leichta za proizvodnju

³ Usp. Petar Anić, *Mogućnosti razvoja industrije osječke regije*, Štampa, Osijek, 1970., str. 10-15.

poljoprivrednih plugova. Tvornica je uspješnim poslovanjem zapažena i izvan okvira Austro-Ugarske Monarhije kada su strojevi 1862. godine izloženi na međunarodnoj izložbi u Parizu. Uz metaloprerađivačku industriju osnivanjem Tvornice žigica Emerika (Mirka) Reisnera i Josipa Fözmayera u Osijeku se razvija i kemijska industrija.⁴

Industrija Osijeka, kao i drugih snažnih gospodarskih središta diljem Hrvatske, podijeljena je u svome razvoju na pet faza:

- prva, obrtnomanufakturna od 1853. do 1870.
- druga, željeznička faza od 1870. do 1918.
- treća, međuratna od 1918. do 1945.
- četvrta, realsocijalistička faza od 1945. do 1991.
- peta, tržišno prestrukturiranje od 1991. do današnjih dana.⁵

Tablica 1. Struktura gospodarskih subjekata tijekom prve faze industrijskoga razvoja u Osijeku⁶

<i>Struktura gospodarskih subjekata tijekom prve faze industrijskoga razvoja u Osijeku</i>		
<i>Naziv tvornice</i>	<i>Vrsta industrije</i>	<i>God. osnutka</i>
<i>Tvornica za preradu drveta Kaisera i Povischila</i>	<i>drvena</i>	<i>1865.</i>
<i>Kožara Martin Gilming i sin</i>	<i>kožarska</i>	<i>1824.</i>
<i>Tvornica šibica Reisnera i Fözmayera</i>	<i>kemijska</i>	<i>1856.</i>
<i>Tvornica štirke</i>	<i>kemijska</i>	<i>1864.</i>
<i>Saponia</i>	<i>kemijska</i>	<i>1894.</i>
<i>Staklana Herzog/Schwarz</i>	<i>staklarska</i>	<i>1862.</i>
<i>Tvornica poljoprivrednih oruđa</i>	<i>metaloprerađivačka</i>	<i>1854.</i>
<i>Pivovara i tvornica leda Caetana Šepera⁷</i>	<i>prehrambena</i>	<i>1856.</i>
<i>Osječka Bauerova pivovara</i>	<i>prehrambena</i>	<i>1825.</i>
<i>Tvornica sirovog i rafiniranog ulja Lay</i>	<i>prehrambena</i>	<i>1851.</i>

⁴ Usp. Z. Živaković-Kerže, n. dj., str. 35-50.

⁵ Usp. Dragutin Feletar, „Prinos poznavanju periodizacije i regionalizacije industrije Jugoslavije“, *Geografski glasnik*, 48 (1986.), str. 48.

⁶ Usp. Z. Živaković-Kerže, n. dj., str. 35-90.

⁷ Prva industrijska pivovara osnovana je 1856. godine pod nazivom Prva slavonska parna pivovara i tvornica leda Caetana Šepera. Izgradio ju je blizu središta Osijeka kako bi kupci bili na dohvat ruke, u blizini Drave zbog vode i gradske luke te ceste kojima je dopremao ječam. Najveća građevina, zgrada s kotlovima za varenje piva nalazila se na sjevernoj strani prostora, dok je na zapadnoj bilo odlagališta za taloženje piva i skladišta. Središnji dio bila je energana za proizvodnju pare, a pored nje izdizao se veliki dimnjak. Početkom 20. stoljeća među prvima u Osijeku uvela je električnu struju i to iz vlastite elektrane na ugajl. Uz istočni rub tvornice imala je radničko naselje sa skromnim prizemnicama i vrlo oskudnim stanovima. Bila je to jedna od najmodernijih tvornica onoga doba i nalazila se među najvećim pivovarima u jugoistočnoj Europi i prva pivovara na području bivše Jugoslavije.

<i>Tvornica octa</i>	<i>prehrambena</i>	1856.
<i>Tvornica leda</i>	<i>prehrambena</i>	1859.
<i>Mlin na valjke</i>	<i>prehrambena</i>	1861.
<i>Paromlin Herzog/Shwarz</i>	<i>prehrambena</i>	1862.
<i>Hrvatsko-slavonsko dioničko društvo za industriju šećera</i>	<i>prehrambena</i>	1905.
<i>Prva osječka tvornica kandita Kaiser i Stark</i>	<i>prehrambena</i>	1920.
<i>Industrija rublja Springer i Petru</i>	<i>tekstilna</i>	1868.
<i>Svilara</i>	<i>tekstilna</i>	1861.
<i>Hoffmanova tvornica svile</i>	<i>tekstilna</i>	1853.

2. Od obrtništva do prvih tvornica

U prvoj, obrtno-manufakturnoj fazi razvoja industrije otvara se u gradu mnoštvo pitanja u svezi s prometom, trgovinom, kreditnim poslovanjem i tranzicijom industrije te Osijek ostvaruje kontinuirani opći ekonomski napredak, posebice od 18. ožujka 1850. kada zakonskom osnovom slijedi za područje Kraljevine Hrvatske, Slavonije i Dalmacije osnivanje komora, i to u Zagrebu, Osijeku i Rijeci. Radi unapređivanja industrijske privrede u Osijeku je 6. lipnja 1853. osnovana Trgovačko-obrtnička komora za Slavoniju.⁸

Do sredine 19. stoljeća obrtništvo je dominiralo, i to sve do ukidanja cehova. Ono je sitna robna proizvodnja koja se uspjela održati uz relativno malo kapitala, koji je ujedno bio i kočnica njegove veće ekspanzije ili prerastanja u veleobrt ili industriju. Naime, čvrst cehovski sustav, po kojemu je pravo bavljenja nekim obrtom bilo uvjetovano pripadnošću određenom cehu, ometao je veći zamah u razvoju obrtništva. Stoga se potreba za slobodnim obrtom javila s razvojem veleobrta. Kada je napredak u tehnici i kemiji izazvao pojavu novih obrta, kada su se razvili željeznički, parobrodarski i drugi promet i te se razmahalo novčano gospodarstvo pomoću kredita, osjetila se silna potreba za donošenjem i primjenom novoga i slobodnoga obrtnog zakona. Pod novonastalim utjecajima u Habsburškoj Monarhiji proveden je 20. prosinca 1859. novi cehovski red (Austrijski obrtni red), koji je stupio na snagu carskom odlukom (patentom) 1. svibnja 1860. Taj je propis proklamirao slobodu obrta i ukinuo je cehovsku organizaciju – postojeću obrtnu korporaciju sa svojim prisilnim statutima i upravnim povlasticama. On je izuzimao izričito neka zanimanja iz

⁸ Usp. Državni arhiv Hrvatske u Zagrebu, depozit br. 36 (1949.), rukopis Antuna Čuvaja, „Povijest trgovine, obrta i industrije u Hrvatskoj i Slavoniji, od nagodbe do osnutka nove Države SHS“, kutija 1., sv. 2., 291./2

obrta, a sve ostale grane djelatnosti ubrajao je u obrt. Ta naredba, kao obrtni zakon, omogućio je u većim gradovima pojavu industrijalnih poduzeća.⁹

Gotovo se istodobno pojavljuje problem industrijske revolucije u području obrtničke privrede Osijeka, ali i znatno šire. Pri tome na njezino djelovanje nije utjecao sukob domaće industrijske i obrtničke proizvodnje, nego utjecaj konkurentne robe masovne potrošnje sa širega područja Austro-Ugarske Monarhije koja je prodirala na tržište Slavonije i grada Osijeka. Prerađivački obrt u užemu smislu teško se snalazio u raskoraku između ograničene kupovne moći domaćega stanovništva zbog veoma polagana razvoja unutrašnjega tržišta kao i zbog konkurencije jeftine masovne produkcije strane (vanjske) industrije. Jedinu iznimku u tome, ali samo djelomice i kratkotrajno, predstavljala je stagnacija sitne mlinske (vodeničarske) radinosti, koja je postupno propadala uslijed razvoja i primjene paromlinova. Prateći prilike u obrtničkome djelovanju, valja naglasiti da je u to vrijeme građevinski obrt pripadao najsiromašnjoj grani privrede u Osijeku te je to zaposleno radništvo bilo i najsiromašniji sloj mjesnoga stanovništva. Kao posljedica takva stanja u gradu na Dravi nastupilo je početkom 20. stoljeća okupljanje zidarskih, tesarskih i crijepopokrivačkih obrtnika koji su osnovali Društvo za promicanje zajedničkih interesa.¹⁰

Nepovoljne prilike u obrtničkoj proizvodnji utjecale su na to da u to vrijeme postupno slijedi tranzicija industrije u prvoj razvojnoj fazi, i to pod utjecajem veće potražnje pojedinih proizvoda i različitih roba, ali i pod izravnim utjecajem Beča i Budimpešte, koji su i bili najveći ulagači jer je položaj Osijeka i njegove okolice bio izuzetno povoljan za industrijsko tržište. Doduše, to je imalo i negativne posljedice jer se dodatno usporavala akumulacija domaćega kapitala. Stoga dolazi do otvaranja prvih tvornica u Osijeku, pa je npr. Trgovačko-obrtnička komora za Slavoniju navela u drugoj polovici 19. stoljeća čak 60 vodenica, koje su pojavom paromlinova i mlinova na valjke naglo počele propadati. Paromlinovi i mlinovi na valjke imali su moderniju tehničku opremu te su brže i kvalitetnije dobivali brašno iz obrade pšenice, ječma i raži nego vodenice, koje su zbog toga gotovo nestale početkom 20. stoljeća. Jedan od četiri mlina u gradu, Paromlin Josipa Kraussa i sinova u Donjemu gradu, za potrebe proizvodnje imao je vlastiti vodovod, industrijski

⁹ Usp. Miroslava Despot, *Industrija građanske Hrvatske za banovanja Ivana Mažuranića 1873.-1880.: Prilog gospodarskoj povijesti Hrvatske u 19. stoljeću*, Školska knjiga, Zagreb, 1975., str. 97-98.

¹⁰ Usp. HR-Državni arhiv u Osijeku, Trgovačko obrtnička komora (dalje TOK), spis 794./1901. za-molba 36.533.

kolosijek, električnu centralu i silos od armiranoga betona, što je u to vrijeme bio revolucionarni pothvat. Također, bitno je istaknuti i osnivanje Pilerove Tvornice keksa Karolina koja je proizvodila tjesteninu i kekse.¹¹

U drugoj polovici 19. stoljeća vodenice na Dravi postupno su zamijenile mlinovi i paromlinovi, koji su taj obrt ubrzo pretvorili u industrijski. Već u samim začecima te industrije Osijek je imao sedam manufakturnih pogona prehrambene proizvodnje koji su potonji temelj razvoju mlinarske industrije. Osnutak Kraussova prvog mlina na valjke u Donjem gradu označio je prekretnicu razvoja mlinova na ovome području.¹²

3. Daljnji razvoj industrijalizacije

Za tranziciju osječke industrije bitno razdoblje započinje nakon izgradnje prve željezničke pruge u Slavoniji 1870. godine, i to vezom na mađarsku prugu od Pečuha preko Vilanja, Osijeka pa sve dalje do Budimpešte. Još je bitnija bila uspostavljena željeznička veza 1878. godine preko Dalja prema Brodu na Savi (današnji Slavonski Brod), sve do Zagreba i Zidanoga mosta do Beča. Godine 1890. uspostavljena je veza do Zagreba preko Koprivnice. Veza prema Beogradu uspostavljena je preko Vinkovaca 1883. godine. Uz željeznicu izgrađivale su se i ceste čime je omogućen brži razvoj industrije na području cijele Slavonije. Za potrebe industrije važni su i najjeftiniji vodeni putevi splavarenjem i (paro)brodovima po Dravi. Tim putem u Osijek su stizali, ali se i odvozili drvo, žitarice i industrijsko bilje.¹³

Međutim, jačanje industrijske proizvodnje u Osijeku usporeno je pod utjecajem ekonomske krize 1873. godine što se odrazilo i na cjelokupnu industrijalizaciju koja se nalazila u prijelaznoj fazi učvršćivanja novih proizvodno-organizacijskih oblika. To je vrijeme kada hrvatska industrijska politika nije novčano zaštitila i stabilizirala lokalna poduzeća, pa su domaćemu kapitalu bili nužni zaštita države i nova ekonomska politika. Upravo su zbog navedenih okolnosti industrijalizacija i snaga kapitala dioničkih društava od 1870. do 1890. godine bili neznatni, dok su se znatnije povećali od 1890. do

¹¹ Usp. Igor Karaman, *Industrijalizacija građanske Hrvatske (1800. – 1941.)*, Naprijed, Zagreb, 1999., str. 40-60.

¹² Usp. I. Karaman, *Privredni položaj Slavonije u Habsburškoj monarhiji pod nagodbenim sistemom (1868-1918)*, Historijski institut Slavonije, Slavonski Brod, 1966., str. 288.

¹³ Usp. Z. Živaković-Kerže, n. dj., str. 35-50.

1910. godine. Tada su domaćemu kapitalu bili nužna zaštita države i nova ekonomska politika. Budući da do toga nije došlo, industrijalizacija i snaga kapitala dioničkih društava do 1890. bili su neznatni i tek se znatnije povećavali do 1910. godine.¹⁴ Taj je udjel pojačalo Hrvatsko-slavonsko d.d. za industriju šećera u Osijeku otvorivši tri tvornice u okvirima industrije šećera. Šećerana je izgrađena na periferiji grada, gdje je industrija šećera transformirala prostor. Imala je 17,2 hektra zemljišta koje su dobili na korištenje odlukom Gradskoga poglavarstva. Nalazila se neposredno uz rijeku Dravu te je tvornica dobivala vodu vlastitom vodovodnom mrežom, povezanom odvodnim kanalima za otpadne vode. Šećerana je imala i vlastiti industrijski kolosijek, povezujući tvornicu s obližnjim zemljištem na kojemu se uzgajala šećerna repa. U neposrednoj blizini izgrađena je i upravna zgrada te stanovi za 64 radnika. Tijekom jedne radne godine tvornica je zapošljavala 280 radnika, a za vrijeme žetve broj bi porastao otprilike od 1200 do 1300 radnika. Godišnja proizvodnja šećera bilježila je rast sve do 1913. godine nakon čega je uslijedio pad, a posebno je bila kritična 1915. godina zbog početka mobilizacije radne snage uoči Prvoga svjetskog rata.¹⁵

Tablica 2. Godišnja proizvodnja šećera u Osijeku u razdoblju od 1907. do 1918.¹⁶

<i>Godišnja proizvodnja šećera u Osijeku od 1907. do 1918.</i>		
<i>Godina</i>	<i>U tonama</i>	<i>Rast u postocima (%)</i>
1907.	5 458	100 %
1908.	7 188	+ 24,10 %
1909.	7 824	+ 29,30 %
1910.	7 707	+ 29,20 %
1911.	10 357	+ 189,75 %
1912.	13 902	+ 254,70 %
1913.	11 293	+ 206,90 %
1914.	10 115	+ 185,32 %
1915.	825	- 84,88 %
1916.	6 648	+ 121,80 %
1917.	2 802	- 93,54 %
1918.	2 735	- 99,56 %

Na prijelazu iz 19. stoljeća u 20. procesi industrijalizacije i tranzicija naj-snažniji su u dva najveća gradska središta Kraljevine Hrvatske, Slavonije i Dalmacije, tj. u Osijeku i Zagrebu. Ti su gradovi od 1890. do 1910. povećali svoj udio u broju industrijskih pogona od 24,5 % do 38,4 %, a istodobno se

¹⁴ Usp. I. Karaman, *Industrijalizacija...*, str. 100-106.

¹⁵ Usp. Z. Živaković-Kerže, n. dj., str. 50-60.

¹⁶ Usp. isto.

broj radnika u industriji povećao od 19,8 % do 34,1 % što je bio porast na jednu trećinu ukupne tvorničke ekonomike u tome dijelu Kraljevine Hrvatske i Slavonije.¹⁷

Tablica 3. Struktura poduzeća prema broju radnika¹⁸

Struktura poduzeća prema broju radnika					
Od 21 do 100 radnika		Više od 100 radnika		Ukupno	
Broj pogona	Broj radnika	Broj pogona	Broj radnika	Ukupno pogona	Ukupno radnika
2	101	1	117	3	218

Pri tome je do 1910. godine u Osijeku prehrambena industrija i nadalje vodeći industrijski sektor i po broju tvornica u gradu i broju zaposlenih radnika obuhvativši tako oko 1/4 ukupnoga radništva i broja tvornica. Uz prehrambenu industriju najviše je radnika bilo zaposleno u dvije staklane.¹⁹

Tablica 4. Kadrovska struktura prema granama industrije 1910. u Osijeku²⁰

Kadrovska struktura prema granama industrije 1910. u Osijeku				
Vrsta industrije	Broj tvornica	Udio u %	Broj radnika	Udio u %
Prehrambena industrija	7	28,0	585	28,44
Drvena industrija	5	20,0	141	6,86
Metaloprerađivačka industrija	3	12,0	157	7,63
Tiskare	3	12,0	110	5,35
Staklane	2	8,0	504	24,50
Ostale vrste industrija	5	20,0	560	27,22
Ukupno:	25	100,00	2 057	100

4. Vrste i obilježje industrija

Prehrambenu industriju obilježile su druge prehrambene grane. Tako je Šeperova pivovara nastavila s ulaganjem u svoje pogone te povećava proizvodnju piva sa 600 hl na 15 000 hl piva u razdoblju od 1856. do 1901. godine. Međutim, 1906. godine dolazi do jakoga utjecaja stranih pivovara, a istodobno je osječka pivovara imala problema sa skupim sirovim materijalom, visokim porezom te visokom cijenom željezničkoga transporta. Zbog toga, ali i predratnih godina, proizvodnja piva znatno opada. Drvena industrija

¹⁷ Usp. I. Karaman, *Privredni položaj...*, str. 288.

¹⁸ Usp. isto.

¹⁹ Usp. I. Karaman, *Industrijalizacija...*, str. 110-120.

²⁰ Usp. Z. Živaković-Kerže, n. dj., str. 50-130.

nastavila je s razvojem usporedno s razvitkom transporta prirodnih resursa i drvene trgovine. Slavonska je hrastovina zbog svoje kvalitete bila tražena i cijenjena na tržištima srednje i zapadne Europe te je uspostavom željezničkih i riječnih veza s Bečom i Budimpeštom olakšan transport drvnih proizvoda. Početkom 20. stoljeća Josip Povischil, vlasnik tvornice namještaja i stolarskoga pokučstva, dao je izgraditi niz prizemnih kuća gdje su živjeli radnici, što je označilo početak izgradnje prve osječke industrijske četvrti, smještene uz željezničku prugu koja je vodila prema Našicama. Do 1901. godine tvornica je zapošljavala oko 1 000 radnika te je predstavljala jednu od vodećih tvornica drvene industrije na prostoru tadašnje Kraljevine Hrvatske i Slavonije te Austro-Ugarske Monarhije. Imala je i parnu pilanu. Na području Osijeka bile su još tri pilane. Prerada željeza i proizvodnja poljoprivrednih strojeva u Osijeku jača s brojem tvornica. Međutim, te su tvornice do 1918. godine proizvodile svu metalnu robu radeći i nadalje na obrtničkoj osnovi. Stoga su u prve dvije razvojne faze tvornice i tvrtke metaloprerađivačke industrije bile polumehanizirane. Unutar željezničke faze postojale su tri metaloprerađivačke tvornice koje su se bavile lijevanjem sirovoga lijeva, tokarenjem te popravljanjem i izrađivanjem poljoprivrednih strojeva. Imale su dobru povezanost sa željeznicom i dravskim pristaništem, vlastitu industrijsku prugu, a također su postojali i vodovod, kanalizacija te rasvjeta. Pred kraj razdoblja započela je i izgradnja činovničkih i radničkih kuća za one koji su radili u tvornici. Iako je prerada svile u Osijeku postojala još od sredine 18. stoljeća, ta tekstilna industrija tek krajem 19. stoljeća doživljava nagli razvoj uvozom čahura dudova svilca. Uz svilanu od 1896. do 1899. godine rade i četiri tvornice pamučne i vunene robe, a od 1901. Ivan Fidler osniva tvornicu lana, gdje se prerađivao suhi lan i proizvodilo čisto laneno vlakno. Pored tekstilne industrije znatniji razvoj u proizvodnji očit je u osječkoj kožari, koja je predstavljala drugu najveću tvornicu kožnih preradevina i proizvoda odmah iza zagrebačke. Kemijska je industrija do Prvoga svjetskog rata podijeljena na kemijsku preradu drva i kemijsku industriju sapuna i svijeća. Jedna od najvažnijih tvornica u željeznikome razdoblju bila je Tvornica šibica Drava, koja je svoje djelovanje započela u prvoj fazi razvoja industrije. Tvornica je sadržavala lokomobil za dobivanje pare, a tijekom 1890. godine nasuprot staroj tvornici izgrađena je nova tvornička zgrada koju je sa starom zgradom povezivao spojni most izgrađen šest godina potom. Industrija građevnoga materijala radila je za lokalne potrebe u četirima tvornicama i tu je tekla proizvodnja crijepa, cigle i vapna te obrada

mramora. Bila je najzastupljeniji dio industrije. Tiskarska industrija nastavila je sa širenjem svojih pogona te je u središtu Gornjega grada otvoreno još pet tiskara koje su djelovale do kraja Prvoga svjetskoga rata. Osim na hrvatskome jeziku tiskane su novine i na njemačkome jeziku pod austrijskim i mađarskim utjecajem (*Slavonische Presse* i *Die Drau*). Upravo je zbog tih utjecaja osnovana Prva hrvatska dionička tiskara koja je tiskala *Narodnu obranu*, odnosno, vrlo brzo promijenjena naslova, *Hrvatsku obranu*. Od ostalih osječkih tvornica bitno je istaknuti nastavak rada tvornice stakla i porculana, koja je izvozila proizvode na prostor čitave jugoistočne Europe te osnivanje plinare, koja je provela plinifikaciju domaćinstava i održavala plinsku gradsku rasvjetu.²¹

Zaključak

Promatrajući industrijske faze Osijeka, procesi industrijalizacije nisu bili ravnomjerni, postojali su različiti industrijski uspjesi u različitim industrijskim razdobljima gdje su vrijeme, prostor i proizvodi bitni čimbenici utjecaja na industrijalizaciju. Zemljopisni položaj, blizina poljoprivrednih proizvoda i raznovrsnih sirovina te kontinuirana tradicija obrtništva utjecali su na stvaranje podloge za razvitak industrije u Osijeku. Na takvoj podlozi stvorene su u početku male tvornice, a zatim i velika industrijska poduzeća koja su se dugi niz godina razvijala i prilagođavala potrebama tržišta i drugim raznovrsnim prilikama u Kraljevini Hrvatskoj, Slavoniji i Dalmaciji.

Povoljan položaj grada na Dravi i prometna infrastruktura (ceste, željeznica, regulirana rijeka Drava) također su bitni čimbenici lociranja povoljna industrijskog područja. Koristeći cestovni, riječni i željeznički promet, Osijek, kao bitno izvanagrarno središte u Slavoniji, imao je i ima iznimno povoljan geoprometni položaj. U prvim fazama industrijalizacije Gornji grad tradicionalno je industrijski dio grada, dok je Donji grad prvo obuhvaćao obrtničko, a tek u potonjemu razdoblju dobiva i industrijsko značenje. Rastom broja tvornica stvarali su se industrijski kompleksi koji su zbog potrebe industrije i radništva širili stambenu, prometnu i komunalnu infrastrukturu. Osijek je tradicionalno imao snažnu prehrambenu, drvnu, tekstilnu i metaloprerađivačku industriju koja je i u potonjim razdobljima bila i ostala čvrsti temelj stvaranja uvjeta za razvoj *novih* industrija.

²¹ Usp. isto, str. 20-50.

U prvoj fazi industrijalizacije, odmah iza Zagreba, Osijek je postao najrazvijenije industrijsko središte u Hrvatskoj, gdje su djelovali poznati glazbenici poput Antuna Münzbergera, Huga Hötendorfa, Adolfa Waldingera i Josipa Franje Mückea, a identična situacija bila je i s glazbenim umjetnicima među kojim su zapaženo mjesto zauzimali Franjo Ksaver Kuhač, Franjo Krežma, Lujo Svećenski i dr.

Gospodarski subjekti koji su navedeni u prvoj fazi industrijalizacije grada Osijeka bili su od presudne važnosti za njegov gospodarski, kulturni i svaki drugi razvoj i prosperitet. Uslijed toga Osijek se nalazio uz bok s drugim razvijenijim gradovima koji su u to vrijeme bili u sastavu Austro-Ugarske Monarhije (1867. – 1918.). Među nabrojenima kao „svijetle“ primjere kontinuiteta gospodarskoga poslovanja svakako treba istaknuti Saponiju koju je osnovao Samuel Reinitz i Pivovaru Osijek kojoj je utemeljitelj bio Caetan Šeper, blizak rođak kardinala Franje Šepera. Naime, ove dvije tvrtke imaju kontinuitet proizvodnje od osnutka do današnjega dana, proizvodnja se odvijala i u najtežim ratnim uvjetima tijekom Prvoga svjetskoga rata, Drugoga svjetskoga rata i Domovinskoga rata.

THE INDUSTRIALIZATION OF THE CITY OF OSIJEK, A SPECIAL REVIEW OF THE FIRST TWO PHASES OF THE INDUSTRIAL DEVELOPMENT

Abstract

In the second half of the 19th century and at the beginning of the 20th century, the city of Osijek had been ranked as second in Croatia by the demographic indicators and the economic potentials. In the period stated there had been several respectable companies founded, that were among the greatest companies in the Croatian national territory (the brewery, the match factory, the leather factory, the gasworks, the furniture factory, the flax factory, the sugar factory, the chocolate factory, the soap factory, the biscuit factory and other companies). Based on the archives and the relevant literature, in this paper the authoress presents the industrialization process in the city of Osijek in

the course of the first two phases of the industrial development, referring to the craft and manufacture phase, lasting from 1853 to 1870, and to the railway stage, lasting from 1870 to 1918. Thereby the significance of the city on the Drava River is pointed out as being the economic center of Slavonia and the whole Eastern Croatia.

Keywords: *the city of Osijek; transition; industry; industrial development.*

